

Z cybeanalizy
porównawczej

Kulski, 5 listopada 1974

MARIA ZARĘBINA

FORMY CZASOWNIKA W TEKŚCIE MÓWIONYM W UJĘCIU STATYSTYCZNYM

Tekst polszczyzny mówionej, z którego pochodzą przytoczone tu dane statystyczne opisany został w artykule *Najczęstsze wyrazy polszczyzny mówionej*¹. Czasownik obejmuje w tym tekście 804 hasła, co stanowi 33,32% słownika i 2690 form wyrazowych, co stanowi 26,9% tekstu, podczas gdy cały słownik zawiera 2413 haseł, a cały tekst 10000 form wyrazowych.

Przypatrzmy się najpierw stosunkowi form osobowych do nieosobowych czasownika. Formy osobowe stanowią 2157 jednostek tekstu, nieosobowe 533 jednostki; w stosunku do ogółu tekstu formy osobowe obejmują 80,19%, nieosobowe 19,81%, mamy więc czterokrotnie więcej form osobowych niż nieosobowych.

Formy osobowe występują w trzech osobach, dwóch liczbach, w czasach: teraźniejszym, przeszłym i przyszłym, składających się łącznie na tryb oznajmujący; występują także w trybie rozkazującym i przypuszczającym, mogą również wystąpić w trzech stronach w obrębie trybów.

Tabela 1 pokazuje nam szczegółową dystrybucję osób.

Tabela 1

Liczba pojedyncza		Liczba mnoga		Razem
1		2		3
Czas teraźniejszy				
1. os.	269	1. os.	106	375
2. os.	136	2. os.	18	154
3. os.	583	3. os.	129	712
Razem	988		253	1241

¹ M. Zarębina, *Najczęstsze wyrazy polszczyzny mówionej*. JP, R. LI (1971), s. 336—347.

1			2			3		
Czas przeszły								
1. os.		141	1. os.		44	185		
(w tym:	m. 55		(w tym:	m.-os.32				
2. os.	ż. 86)	31	2. os.	rzecz. 12)	10	41		
(w tym:	m. 10		(w tym:	m.-os. 9				
	ż. 21)			rzecz. 1)				
3. os.		328	3. os.		96	424		
(w tym:	m.169		(w tym:	m.-os.53				
	ż. 87			rzecz.43)				
	n. 72)							
Razem		500			150	650		
Czas przyszły								
1. os.		10	1. os.		11	21		
(w tym:	z bez. 3		(w tym:	z bez. 9				
	z im. m. 2			z im. — m.-os. 2)				
	ż. 2							
	oraz fut. od <i>być</i> 3) ²							
2. os.		9	2. os.		1	10		
(w tym:	z bez. 5		(bez.)					
	z im. m. 1							
	fut. od <i>być</i> 3)							
3. os.		43	3. os.		8	51		
(w tym:	z bez. 5		(w tym:	z bez. 2				
	z im. m. 6			z im. rzecz. 1				
	ż. 1			fut. od <i>być</i> 5)				
	fut. od <i>być</i> 31) ³							
Razem		62			20	82		

Z tabeli wyniku następująca hierarchia osób w trybie oznajmującym.

Osoby	Czas teraźniejszy			Czas przeszły			Czas przyszły			Razem
	l. poj.	l. mn.	razem	l. poj.	l. mn.	razem	l. poj.	l. mn.	razem	
3.	583	129	712	328	96	424	43	8	51	1187
1.	269	106	375	141	44	185	10	11	21	581
2.	136	18	154	31	10	41	9	1	10	205
Razem			1241			650			82	1973

² Skróty: bez. = bezokolicznik; im. = imiesłów; fut. = futurum; m.-os. = męsko-osobowa (forma); rzecz. = rzeczowa. Futurum od *być* niekoniecznie tworzy czas przyszły złożony, np. *Będę wolna*.

³ Np. *Trudno się będzie ułożyć na sankach*. Także od czasownika *pobyć*, np. *Pobędzie miesiąc*. Dla l. mn., np. *Baby będą złe*.

Tabela 2 przedstawia osoby w trybie rozkazującym.

Tabela 2

Liczba pojedyncza		Liczba mnoga		Razem
1. os.	—	1. os.	5	5
2. os.	120	2. os.	18	138
3. os.	—	3. os.	—	—
Razem	120		23	143

Tabela 3 przedstawia osoby w trybie przypuszczającym.

Tabela 3

Liczba pojedyncza		Liczba mnoga		Razem
1. os. (w tym: m. 5 ż. 4)	9	1. os. (m.-os.)	1	10
2. os. (w tym: m. 7 ż. 1)	8	2. os. (m.-os.)	1	9
3. os. (w tym: m. 3 ż. 3 n. 9)	15	3. os. (w tym: m.-os. 3 rzecz. 4)	7	22
Razem	32		9	41

Z tych trzech tabel wynika następująca hierarchia osób:

Osoby	Tryb oznajmujący			Tryb przypuszczający			Tryb rozkazujący			Razem
	l. poj.	l. mn.	razem	l. poj.	l. mn.	razem	l. poj.	l. mn.	razem	
3.	954	233	1187	15	7	22	—	—	—	1209
1.	420	161	581	9	1	10	—	5	5	596
2.	176	29	205	8	1	9	120	18	138	352
Razem			1973			41			143	2157

Trzecia osoba obejmuje zatem 1209 form wyrazowych, co stanowi 56,05% ogółu form osobowych, a 44,94% ogółu form czasownikowych. Pierwsza osoba obejmuje 596 form wyrazowych, czyli 27,63% ogółu osobowych, a 22,15% czasownikowych. Druga osoba obejmuje tylko 352 formy wyrazowe, czyli 16,32% osobowych, a 13,10% czasownikowych.

Taka hierarchia osób widoczna jest w obrębie liczby pojedynczej i mnogiej trybu oznajmującego wszystkich czasów, także trybu przypuszczającego; jedynie w trybie rozkazującym osoba druga, wskazująca na odbiorcę, ku któremu zmierza impresywna funkcja tego trybu w szczególny sposób, stoi na czele hierarchii wewnętrznej osób. Złożone formy rozkaznika z partykulą *niech* zostały pominięte w tabeli, która wychodzi od formy. Formalnie zostały zaliczone do czasu teraźniejszego trybu oznajmującego. Nie mają one tu większego znaczenia, jest ich łącznie 11, w tym 8 dla 3. os. l. poj., a 3 dla 3. os. l. mn.

Jak wynika z hierarchii osób, nawet w polszczyźnie konwersacyjnej, w dialogu relacja przeważa nad zwracaniem się do odbiorcy wprost, a nawet nad mówieniem nadawcy o sobie samym. Oczywiście nie zapominamy przy tym, że część form osoby trzeciej może w ramach konwencji językowej oznaczać również odbiorcę (np. *Czy pani widzi?*) Co oznaczają stosunkowo wysokie liczby odnoszące się do pierwszej i drugiej osoby powiemy przy danych porównawczych.

Te same tabele mogą nam dostarczyć danych dla stosunków wzajemnych liczby pojedynczej i mnogiej.

	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga	Razem
Czas teraźniejszy	988	253	1241
Czas przeszły	500	150	650
Czas przyszły	62	20	82
co w sumie składa się na tryb oznajmujący	1550	423	1973
Prócz tego mamy:			
tryb rozkazujący	120	23	143
tryb przypuszczający	32	9	41
Razem	1702	455	2157

Liczba pojedyncza obejmuje 78,9% form osobowych, zarazem 63,27% ogółu form czasownikowych, liczba mnoga 21,10% form osobowych, a 16,91% ogółu form czasownikowych. Liczbę możemy zresztą uwzględnić również przy niektórych nieosobowych formach, mianowicie przy imiesłowach przymiotnikowych, ale nie będzie to już istotne nie tylko ze względu na małą ilość tychże imiesłówów, ale także dlatego, że liczba wystąpi tam jako kategoria imienna.

Z przytoczonych dotąd tabel odczytać możemy również stosunki pomiędzy trybami. Hierarchia trybów jest następująca:

Tryb oznajmujący	1973	wyraży	91,47%	form osobowych	73,34%	czasownikowych
Tryb rozkazujący	143	„	6,63%	„	5,32%	„
Tryb przypuszczający	41	„	1,90%	„	1,53%	„
Razem	2157		100,00%		80,19%	

Taka hierarchia trybów dowodzi przewagi funkcji obiektywnej zawartej w asercji nad subiektywnymi — ujawniającymi się w trybie rozkazującym i przypuszczającym z ich zabarwieniem modalnym.

Równocześnie w obrębie trybu oznajmującego możemy ustalić hierarchię czasów.

Czas teraźniejszy	1241 form	62,90%	trybu oznajmującego	46,13%	form czasownikowych
Czas przeszły	650 „	32,90%	„	24,15%	„
Czas przyszły	82 „	4,20%	„	3,06%	„
Razem	1973	100,00%		73,34%	

Do czasu przyszłego zaliczone zostały jedynie formy czasu przyszłego złożonego, np. *Będę ci pisać* (form z bezokolicznikiem wystąpiło 25) lub np. *Będziesz badał* (form z imiesłowem wystąpiło 15); pozostałe 42 formy to futurum od czasownika *być*, np. *Później będzie mądra*. Tłumaczy nam to zarazem, przynajmniej częściowo, obfitość form czasu teraźniejszego, w którym znaczną rolę odgrywają formy teraźniejsze czasowników dokonanych, służące wyrażeniu przyszłości, np. *Nie się nie zmieni*. Prócz tego, jako nie nacechowane, formy czasu teraźniejszego mogą być użyte w różnych znaczeniach⁴, np.: *Mówię jej, nie jedz!* w znaczeniu przeszłości w opowiadaniu; *Zaraz idę* w znaczeniu przyszłości, choć czasownik jest niedokonany; *Taką mam naturę* w znaczeniu czasu nieokreślonego. Poza tym nasi rozmówcy najchętniej poruszają się w czasie zgodnym z chwilą mówienia⁵, żyją dziś i o dniu dzisiejszym najchętniej mówią.

Z kategorii osobowych pozostała do omówienia strona. Hierarchia w obrębie stron przedstawia się następująco:

Strona czynna	1835	form	84,99%	form osobowych	68,21%	czasownikowych
Strona zwrotna	293	„	13,58%	„	10,89%	„
Strona bierna	31 (29)	„	1,43%	„	1,09%	„
Razem	2159 (2157)		100,00%		80,19%	

Należy wyjaśnić, że liczba 293 obejmuje formy z *się* (254), które występują jako osobne hasła zaimkowe⁶, a więc typ *myć się* istniejący obok *myć* (kogoś), czyli formy z rzeczywistym znaczeniem zwrotnym, a także, pominięte jako hasła zaimkowe, formy z *się* (w liczbie 39), typu *Wszyscy zaczęli się śmiać*, gdzie nie mamy równoległego czasownika bez *się*, czyli *śmiać* (kogoś), zatem formę strony zwrotnej bez znaczenia zwrotnego. Szczegółowym znaczeniem form zwrotnych nie będę się tu z braku miejsca zajmować. Można też mówić o stronie przy niektórych nieosobowych

⁴ Z. Klemensiewicz, *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej*. W zarysie. Lwów—Warszawa 1939, s. 119.

⁵ T. Milewski, *Językoznawstwo*. Warszawa 1965, s. 100—101.

⁶ Por. M. Zarębina, *op. cit.*, s. 338.

formach, mianowicie 51 imiesłówów występuje w stronie biernej, podczas gdy 13 w stronie czynnej.

W wymienionych w zestawieniu 31 formach strony biernej (osobowych) 28 występuje w trybie oznajmującym, z czego 17 w czasie teraźniejszym (w tym 4 z elipsą łącznika, np. *Mięsny [sklep] zamknięty*), 9 w przeszłym, 2 w przyszłym; 1 forma w trybie przypuszczającym uwikłanym: ..., *żeby był doprowadzony*. 2 formy tej złożonej konstrukcji występują z bezokolicznikiem (*Każdy chce być obsłużony*), stąd liczba ogólna form przekracza o 2 liczbę form osobowych.

Formy niesobowe czasownika przedstawiają się następująco:

bezokoliczniki imiesłowy	404	co stanowi	75,8%	form niesob.	15,01%	czasownikowych
(w tym 5 przysłówkowych, 8 przymiotnikowych czynnych, 51 przymiotnikowych biernych)	64	"	12,0%	"	"	2,37%
czasowniki niefleksyjne (niewłaściwe)	64	co stanowi	12,0%	form niesob.	2,37%	czasownikowych
formy bezosobowe	1	"	0,2%	"	"	0,06%
Razem	533		100,0%			19,81%

Owe 5 imiesłówów przysłówkowych to imiesłowy wyłącznie współczesne (np. *Cheąc wylapać to wszystko, muszę czytać jeszcze raz*), imiesłówów uprzednich w tekście 10000 wyrazowym w ogóle nie ma. Imiesłowy przymiotnikowe, czynne i bierne to zarówno określenia rzeczowników — przydawki, jak podstawy do dalszych określeń, np. *Ludzie siedzący w przedziale zaczęli; Mieć takie archiwum błędów popełnionych przez uczniów*. Czasowniki niewłaściwe, to wyrazy typu *potrzeba, wolno, powinien*, które w innym tekście mogą pełnić funkcje innych części mowy.

Formy osobowe czasownika, w liczbie 2157 wraz z 5 imiesłowami przysłówkowymi oraz 64 czasownikami niewłaściwymi (np. *Szkoda roboty*) oraz jedyna forma bezosobowa (*ustalono*) stanowią orzeczenia w naszym 10000 wyrazowym tekście. Wynika z tego, że wypowiedzeń jest co najmniej 2227, bo jeszcze niektóre bezokoliczniki mogą być orzeczeniami. Przeciętne wypowiedzenie obejmuje zatem około 4 wyrazy, a jeżeli odliczyć jeszcze nie będące składnikami przyimki i spójniki (w naszym tekście jest ich kolejno 912 i 660), to chyba 2 do 3 składników.

Mówiący polszczyzną potoczną używa więc wypowiedzeń krótkich, w których poza orzeczeniem występuje jeszcze jeden składnik (podmiot?), lub dwa (wtedy co najmniej jeden określnik), w tych wypowiedzeniach pojawia się najczęściej 3. os. l. poj. czasu teraźniejszego trybu oznajmującego. Ale to mówi nam jeszcze mało i dopiero w porównaniu z formami czasownika jakiejś innej odmiany polszczyzny możemy bliżej określić

charakterystyczne cechy mówionej potocznej. Materiału do porównań jest niewiele, jedynie garść uwag M. Kniaginowej i W. Pisarka⁷ na temat form czasownika w odmianie pisanej, mianowicie reportażu i wiadomościach prasowych, przy czym każdy ze zbiorów Ośrodka Badań Prasoznawczych zawiera po 40 000 wyrazów. Jak się domyślam, dane zawierają procenty w stosunku do całości form czasownika, który (wraz z imiesłowami przymiotnikowymi) stanowi 15,7% tekstu reportażu, a 11,7% tekstu wiadomości prasowych.

Osoby:	3. os.	1. os.	2. os.
tekst mówiony	44,94%	22,15%	13,10%
reportaż	72,20%	9,20%	0,80%
wiadomości	79,00%	0,60%	—

Dopiero na tle tego zestawienia widać, że cechą polszczyzny mówionej, nie jest jedynie przewaga 3. osoby nad pozostałymi, bo jak się zdaje jest to cecha każdego tekstu, ale właśnie ograniczenie udziału osoby trzeciej do mniej niż połowy form czasownikowych, podczas gdy 1. osoba obejmuje blisko 1/4 tych form, a osoba druga około 1/6. Udział 3. osoby w tekście wzrasta w miarę, jak tekst staje się coraz mniej potoczny, w reportażu obejmuje około 3/4 form czasownika, w wiadomościach prasowych jeszcze więcej. Równocześnie w miarę oddalania się odmian polszczyzny od potocznej maleje udział 1. osoby (w reportażu nie osiąga nawet 1/100 form czasownika), a jeszcze bardziej 2. osoby (która w reportażu nie osiąga nawet 1/100 form, a w wiadomościach jest całkowicie nieobecna). W tym świetle udział w tekście mówionym osoby pierwszej, a może jeszcze bardziej osoby drugiej świadczy o dialogowym charakterze tegoż tekstu.

Liczby:	pojedyncza	mnoga
tekst mówiony	63,27%	16,91%
reportaż	61,10%	27,30%
wiadomości	55,90%	23,70%

Udział liczby pojedynczej w tekście mówionym jest nieco większy niż w obu pisanych, natomiast udział liczby mnogiej jest znacznie (blisko o połowę) mniejszy w mówionej niż w pisanej.

Czasy:	teraźniejszy	przeszły	przyszły
tekst mówiony	46,13%	24,15%	3,16%
reportaż	55,60%	27,70%	6,70%
wiadomości	31,90%	37,70%	10,00%

Trudno wyciągnąć jednoznaczne wnioski. Twierdzenie, że wszystkiego jest mniej w tekście mówionym niż w reportażu nasuwa przypuszczenie,

⁷ *Wyrazy i zdania reportażu*. Materiały OBP do użytku wewnętrznego. Kraków 1969, s. 8 oraz 33—34.

że tym razem procenty danych porównawczych odnoszą się do czegoś innego niż całość form czasownikowych, ale nie jest to całość form osobowych, ponieważ suma poszczególnych procentów dawałaby 100. W stosunku do wiadomości mamy więcej czasu teraźniejszego, mniej przeszłego, mniej przyszanego.

Tryby:	oznajmujący	przypuszczający	rozkazujący
tekst mówiony	73,34%	1,53%	5,32%
reportaż	83,20%	2,10%	1,20%
wiadomości	91,30%	0,70%	—

Dla tekstu mówionego wydaje się charakterystyczna nadwyżka trybu rozkazującego, jest go blisko 5 razy więcej niż w reportażu; w wiadomościach trybu rozkazującego w ogóle brak. Pewne ograniczenie trybu oznajmującego w stosunku do obu odmian prasowych, tym większe, im bardziej one się oddalają od polszczyzny potocznej, wydaje się prawdziwe, choć nie mamy pewności, co oznaczają procenty w *Wyrazach i zdaniach reportażu*, ponieważ ich sumy są dla każdej kategorii inne, podczas gdy spodziewalibyśmy się identycznych dla liczb, osób i trybów.

Brak danych porównawczych dla form nieosobowych, zwłaszcza dla imiesłów przysłówkowych, jednakże śmiało możemy zaryzykować twierdzenie, że ich znikoma ilość jest cechą polszczyzny mówionej.

Z wszystkimi zastrzeżeniami dla różnicy w wielkościach prób oraz dla braku czy niejasności danych porównawczych możemy za cechę wyróżniającą polszczyznę mówioną uznać znaczny udział form osoby pierwszej, mniejszy, ale bardzo charakterystyczny, form osoby drugiej, udział trybu rozkazującego, pewną nadwyżkę liczby pojedynczej oraz znikomą ilość imiesłów przysłówkowych (zwłaszcza uprzednich), czyli to, co wyczuwamy intuicyjnie, znajduje potwierdzenie statystyczne.

Kraków